

Окремі аспекти впровадження

принципу субсидіарності в організацію місцевого самоврядування в Україні

І. С. Демченко

аспірант Інституту законодавства
Верховної Ради України

Стаття присвячена дослідженню окремих аспектів впровадження принципу субсидіарності в місцевому самоврядуванні, механізму його функціонування, стану імплементації у законодавство України. Проаналізовано положення міжнародних документів, національне законодавство, пропозиції щодо вдосконалення законодавства України стосовно закріплення принципу субсидіарності в місцевому самоврядуванні України.

Ключові слова: субсидіарність, європейські правові стандарти місцевого самоврядування, місцеве самоврядування, Європейська хартія місцевого самоврядування.

Статья посвящена исследованию отдельных аспектов внедрения принципа субсидиарности в местном самоуправлении, механизма его функционирования, состояния имплементации в законодательство Украины. Проанализировано положение международных документов, национальное законодательство, предложения об усовершенствовании законодательства Украины относительно закрепления принципа субсидиарности в местном самоуправлении Украины.

Ключевые слова: субсидиарность, европейские правовые стандарты местного

самоуправления, местное самоуправление, Европейская хартия местного самоуправления.

The article is dedicated to the study of some aspects of implementation the the subsidiarity principle in local government, the mechanism of its functioning, level of its implementation in the Ukraine's legislation. The author analyses the provisions of international instruments, national legislation, proposals for improving Ukraine's legislation concerning strengthening of the subsidiarity principle in local government in Ukraine.

Keywords: *Subsidiarity, European legal standards of local government, local government, European charter of local self-government.*

Проблема з'ясування природи місцевої влади та її співвідношення із центральною владою з огляду на їх важливість для вдосконалення демократичної, правової державності в Україні є надзвичайно актуальною. У країнах Західної Європи це питання вирішується через упровадження принципу субсидіарності і є одним з наріжних каменів законодавства Європейського Союзу та базовою вимогою Європейської хартії про місцеве самоврядування (далі – Хартія). Починаючи з 1970-80-х рр. минулого століття, країни Західної Європи зіткнулися з фінансовою кризою, що призвела до переосмислення неоліберальної моделі подальшого політичного та економічного розвитку. Наслідком стало проведення реформ, основними напрямками яких були: 1) децентралізація державного управління, фінансова децентралізація; 2) реорганізація суті та структури місцевої влади, пристосовування її до нових умов та розширення кола повноважень; 3) орієнтація на принцип субсидіарності [1, с. 24]. Наприклад, уряд Великобританії з метою подолання наслідків кризи був змушений скоротити державні

витрати та передати частину т. зв. публічних послуг до приватного сектору або неприбуткових організацій шляхом укладання адміністративних договорів або приватизації [2, с. 20]. Отже, з останньої чверті минулого століття принцип субсидіарності вважається концептуальною основою функціонування місцевих влад на території країн Західної Європи.

Нині в науковій літературі України принципу субсидіарності приділено недостатньо уваги. Подальше вивчення його теорії та практики впровадження потребує поглиблених досліджень.

Метою цієї статті є дослідження підходів до визначення принципу субсидіарності в місцевому самоврядуванні, механізму його функціонування на місцевому рівні; визначення стану імплементації принципу субсидіарності в законодавство України; аналіз окремих пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства України в цьому аспекті.

У сучасній науковій літературі принцип субсидіарності розглядається переважно як політичний принцип, що визначає порядок та характер взаємодії держав – членів Європейського Союзу з його інституційними органами. Проте низку наукових розробок вітчизняних та іноземних дослідників, таких, як Н. Анісімова, М. Баймуратов, І. Грицьак, А. Делькамп, В. Кравченко, М. Корнієнко, М. Пітцик, Є. Поплавська, Ж. М. Понтіє, О. Скрипюк, В. Шаповал, В. Штор, А. Фоллесдал та ін., присвячено окремим політико-правовим аспектам принципу субсидіарності та його ролі в розмежуванні компетенції між центральними органами державної влади та органами самоврядування (як місцевих, так і регіональних). Слід, однак, констатувати відсутність в Україні комплексних наукових досліджень, присвячених проблематиці принципу субсидіарності у сфері взаємодії між центральною владою та місцевим самоврядуванням.

У теорії права існують різні підходи до визначення принципу субсидіарності. Ураховуючи цілі та завдання цієї наукової роботи, слід відмежовувати розуміння принципу субсидіарності у приватному праві, теологічні формулювання субсидіарності, субсидіарності у праві Європейського Союзу (у частині взаємовідносин між державами та інституційними органами ЄС) від принципу субсидіарності у муніципальному та адміністративному праві. У кожному із зазначених підходів принцип субсидіарності має різне значення.

У теорії муніципального права існує декілька підходів до визначення принципу субсидіарності.

У сучасному розумінні цей принцип застосовується у сфері розподілу повноважень між місцевим самоврядуванням і державою (у державах з унітарним устроєм) [3, с. 862]. Субсидіарність – це принцип, на якому базуються певні сфери суспільних відносин і сучасне демократичне суспільство загалом. Як відзначає В. Лукашова, принцип субсидіарності «виступає передумовою державного устрою, що базується на свободі: держава згідно з цим принципом гарантує своїм громадянам свободу і незалежність, місцеве й регіональне самоврядування» [1, с. 25]. Принцип субсидіарності позиціонується як необхідна складова вільного та незалежного місцевого самоврядування. У цьому разі він виступає європейським правовим стандартом місцевого самоврядування. Джерелом таких стандартів для більшості країн – членів Ради Європи стає Європейська хартія місцевого самоврядування. У зазначеному міжнародному документі виокремлено дві основні складові принципу субсидіарності у місцевому самоврядуванні. Це, поперше, здійснення муніципальних функцій, як правило, тими інституційними органами, які мають найтісніший контакт

з громадянином; по-друге, наділяючи певною функцією інший орган, необхідно враховувати обсяг і характер завдання, а також вимоги досягнення ефективності та економії. Принцип субсидіарності також закріплений у Статутній резолюції Комітету Міністрів Ради Європи, що стосується Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи [4]. Зокрема в преамбулі зазначено, що «однією із підвалин демократичного суспільства є наявність міцної та ефективної місцевої і регіональної демократії у відповідності до принципу субсидіарності, що передбачений Європейською хартією місцевого самоврядування, згідно з якою, публічні функції мають виконуватися переважно тією владою, яка найближча до громадян, маючи на увазі об'єм та природу публічного завдання та вимог досягнення ефективності та економії». Україна є членом Ради Європи з 1995 р., а Європейська хартія місцевого самоврядування була ратифікована Україною в повному обсязі у 1997 р. Відповідно до статті 9 Конституції України Хартія є частиною національного законодавства України.

В. Кравченко, базуючись на аналізі положень Хартії, розглядає принцип субсидіарності в його політичному та юридичному значенні. Політичне значення принципу субсидіарності полягає у тому, що він є своєрідним засобом, який має забезпечити реалізацію повноважень якомога ближче до громадянина – повноваження, які, за його визначенням, вилучаються у держави, передаються лише тим органам влади, які керуються або працюють під контролем обраних представників. Юридичне значення субсидіарності характеризує цей принцип як певну форму розподілу в законодавчих актах повноважень, відповідно до якої найнижчий рівень влади отримує такі повноваження, які наступний за ним територіальний рівень влади не може здійсни-

ти більш ефективно [5, с. 231]. Близькою до запропонованого підходу є позиція Т. Карабіна, який зазначає, що принцип субсидіарності є «інструментом для визначення меж делегування повноважень органами місцевого самоврядування» [6, с.12-13]. На нашу думку, принцип субсидіарності є складною категорією, що поєднує в собі не лише політичні та юридичні, а й соціальні елементи. Мета впровадження та функціонування принципу субсидіарності – це добробут та задоволення інтересів кожного громадянина, який є членом відповідної територіальної громади. Тісний контакт з громадянами позитивно впливає на їх залучення до участі в житті територіальної громади, сприяє виникненню взаємодовіри. Саме в цьому і виявляється його соціальне значення.

М. Корнієнко звертає увагу на такий розподіл повноважень між органами місцевого самоврядування з урахуванням принципу субсидіарності, за яким: по-перше, орган, який отримує повноваження, «має володіти відповідними організаційними, матеріальними та фінансовими ресурсами»; по-друге, обсяг і якість соціальних послуг має відповідати загальнодержавним стандартам [7, с. 43]. В. Батанов розглядає принцип субсидіарності, за допомогою якого визначається «оптимальність децентралізації та реальна керуваність території» [8, с. 721]. Згідно із запропонованим підходом принцип субсидіарності стає складовою процесу розбудови реального місцевого самоврядування, що свідчить про наближення громадянина до процесу прийняття рішень.

Принцип субсидіарності має місце і в адміністративно-правових відносинах. Зокрема, В. Лукашова зауважує, що «субсидіарність із позицій адміністративно-правових відносин стає з'єднувальним елементом, основою всієї системи державного управління. За цим принципом передбачено процедуру розподілу та пе-

рерозподілу повноважень між управлінськими рівнями, що реалізується, по-перше, через сталу ієрархію владних повноважень, і, по-друге, розподіляє відповідальність органів влади в частині звітності перед населенням» [1, с. 24]. Зазначимо, що принцип субсидіарності діє не лише у вертикальних відносинах або «при розподілі та перерозподілі повноважень між «управлінськими рівнями»[1]. Він застосовується і в т. зв. горизонтальних адміністративно-правових відносинах, до яких належать: 1) відносини, що передують прийняттю нормативного акта; 2) відносини, у межах яких виробляються спільні заходи щодо виконання нормативних актів; 3) відносини договірної характеру, що виникають на підставі різних договорів (угод), що дістали назву адміністративних; 4) відносини при делегуванні повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

У цьому зв'язку ми поділяємо твердження М. Корнієнка, який зазначає, що «принцип субсидіарності є європейським стандартом, до якого має прагнути і практика муніципального будівництва нашої держави» [7, с. 43].

Отже, з урахуванням різноманітних поглядів учених та особливостей дії принципу субсидіарності, визначеного насамперед нормами європейського права, можна дійти такого висновку. Принцип субсидіарності є багатограним правовим явищем, однак, незважаючи на зростаючий науковий інтерес до нього, йому стосовно місцевого самоврядування приділено недостатньо уваги. Тому пропонуємо вважати принцип субсидіарності в місцевому самоврядуванні як європейський правовий стандарт місцевого самоврядування, що полягає: по-перше, у найбільшій наближеності органів місцевого самоврядування до громадянина; по-друге, у побудові системи місце-

вого самоврядування з урахуванням вимог доцільності, ефективності, економії при розподілі повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади. При цьому ключовим у запропонованому визначенні є вимога «доцільності». У разі, якщо органи місцевого самоврядування нижчого рівня (село, селище, місто) не можуть досягнути бажаного результату своїми власними силами або не мають необхідної компетенції, слід говорити про наявність зазначеної «доцільності». У цьому разі законом має бути передбачений виключний перелік випадків, коли місцеві органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування вищого рівня (районна та обласна ради) не лише мають право, а й зобов'язані втрутитися у діяльність органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Але таке «втручання» має здійснюватися лише у виняткових випадках у межах повноважень, визначених Конституцією та законами України.

Механізм функціонування принципу субсидіарності на місцевому рівні (на прикладі України).

Важливою умовою для функціонування принципу субсидіарності є те, що т. зв. система питань місцевого значення має будуватися знизу. Це означає пріоритет у наділенні повноваженнями насамперед нижчого рівня місцевого самоврядування (село, селище, місто) стосовно органів місцевого самоврядування вищого рівня (район, область). При цьому пріоритет нижчого рівня місцевого самоврядування буде запорукою унеможливлення спроб централізації в системі територіальної організації влади. З огляду на такий підхід, погоджуємося з позицією О. Батанова, який відзначає, що «у більшості випадків розподіл компетенцій здійснюється за участю та під контролем держави, оскільки вона, володіючи суверенітетом, зобов'язує місцеве самовряду-

вання коректно виконувати закріплений за ним певний мінімум компетенцій» [9, с. 190]. Уважаємо, що при функціонуванні принципу субсидіарності участь держави в розподілі повноважень обмежується лише гарантуванням власне місцевого самоврядування (ст. 7 Конституції України). Держава не повинна брати участі в розподілі повноважень. Лише органи місцевого самоврядування мають передавати державі в особі її органів ті повноваження, з якими вони не здатні впоратися самостійно. У цьому аспекті підтримуємо позицію В. Кравченка, який наголошує, що вищенаведений порядок розподілу повноважень «дозволяє максимально наблизити процес прийняття рішення до громадянина» [5, с. 232-233]. Таким чином, використовуючи положення принципу субсидіарності, можна сформулювати певний порядок розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування на місцевому рівні через призму тих чи інших потреб громадян.

Перший рівень. Соціальні, побутові, культурні та інші потреби громадян, які можуть бути задоволені ними самостійно або через органи самоорганізації населення. На цьому рівні забезпечується свобода вибору, оскільки громадяни можуть задовольнити свої потреби: а) через договірні відносини з іншими громадянами, приватними компаніями; б) через участь в об'єднаннях співвласників багатоквартирного будинку, яким можуть делегуватися повноваження органів місцевого самоврядування. На цьому рівні органи та посадові особи місцевого самоврядування наділені незначним обсягом повноважень, що мають організаційний характер. Зокрема, до них можна віднести: прийняття рішення про наділення органів самоорганізації населення окремими власними повноваженнями органів місцевого самоврядування, а також про передачу коштів, матеріально-

технічних та інших ресурсів, необхідних для їх здійснення.

Другий рівень. Потреби громадян, що забезпечуються первинним суб'єктом місцевого самоврядування – територіальною громадою села, селища, міста. Основними формами діяльності територіальних громад є форми їх безпосереднього (прямого) волевиявлення, до яких належать: місцеві референдуми, загальні збори громадян за місцем проживання, місцеві ініціативи, громадські слухання, громадське обговорення проектів актів органів місцевого самоврядування тощо.

Третій рівень. Потреби громадян, що забезпечуються через функції та повноваження органів місцевого самоврядування нижчого рівня (село, селище, місто). На цьому рівні реалізується найбільше повноважень в їх змістовному вимірі, зокрема ті повноваження, які не можуть бути якісно та ефективно реалізовані на першому та другому рівнях. Лише в разі, коли органи місцевого самоврядування нижчого рівня не в змозі впоратися із поставленим завданням, окремі повноваження доцільно передавати на вищий рівень.

Четвертий рівень. Певні послуги, що не можуть бути ефективно організовані на місцевому рівні і переносяться на вищий рівень (органи, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст). Наприклад, медична допомога. Село чи невелике місто не завжди може забезпечити повний спектр медичних послуг – місцевого бюджету не вистачає, скажімо, для того, щоб закупити необхідне діагностичне обладнання, утримувати кваліфікованих фахівців.

Запропонований порядок розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування на місцевому рівні, із застосуванням принципу субсидіарності, може змінюватися. Фактичні обставини, життєві ситуації на місцях є не лише різни-

ми, а й характеризуються динамічністю та мінливістю. Через це, з певними проміжками часу, потреби громадян змінюються, що зумовлює зміни порядку розподілу повноважень. Отже, слід погодитися з І. Грицяком, на переконання якого, субсидіарність не є статичною концепцією.

Стан імплементації принципу субсидіарності в законодавство України. Відповідно до частини першої статті 9 Конституції України та ч. 1 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Таким чином, де-юре принцип субсидіарності закріплений у правовій системі України, оскільки, як вже було зазначено, Хартія є частиною українського законодавства.

Стаття 143 Конституції України, ст. ст. 26-39, 41, 43, 52 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначають повноваження існуючих в Україні органів місцевого самоврядування. У статті чотири зазначеного Закону викладені основні принципи місцевого самоврядування. На жаль, жоден із зазначених правових актів не містить положень, які б розкривали зміст принципу субсидіарності.

Згідно з положеннями Закону України «Про органи самоорганізації населення» будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах, сільські, селищні комітети є тими найближчими до людини органами, які мають певні можливості для залучення жителів до розв'язання питань місцевого значення. Делегування відповідними місцевими радами окремих своїх повноважень органам самоорганізації населення може вважатися певною ознакою впровадження принципу субсидіарності в правову систему України. Тим часом, у статті 5 Закону України «Про органи самооргані-

зації населення», що визначає принципи організації та діяльності органу самоорганізації населення, не міститься жодної згадки про принцип субсидіарності.

Деякі автори зазначають, що принцип субсидіарності все ж таки був запроваджений у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», у значенні розподілу повноважень «між різними управлінськими рівнями, через розподіл усіх повноважень на власні (самоврядні) та делеговані (державні)» [10, с. 57]. Ними, однак, не враховується повною мірою, що мета принципу субсидіарності полягає не лише в розподілі повноважень або визначенні меж їх делегування, а в значно ширшому аспекті – налагодженні ефективних механізмів місцевого самоврядування, його співвідношення із громадянами, з одного боку, та державою, з іншого.

Якщо оцінювати впровадження принципу субсидіарності так би мовити в якісному критерії (де-факто), то виникають певні проблеми. Відповідно до Рекомендації Ради Європи 102/2001 «Про стан місцевої і регіональної демократії в Україні» деякі українські політичні сили на той час були проти будь-якої реформи, спрямованої на децентралізацію державної влади на основі принципу субсидіарності. У грудні 2005 року у Верховній Раді України проводились парламентські слухання, за результатами яких було зазначено, що діюча тоді в Україні система організації влади на місцевому рівні потребувала вдосконалення відповідно до загальноприйнятих європейських принципів, закладених у Європейській хартії місцевого самоврядування, зокрема принципу субсидіарності, який полягає у наділенні найближчих до людини ланок влади максимальними за даних умов повноваженнями. На переконання В. Лаврика, в Україні частина повноважень місцевого самоврядування отримала статус «делегова-

них», а характер розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади призвів до виникнення «конкуренції компетенцій», коли одні й ті самі питання опинилися у віданні різних органів публічної влади [11, с. 275]. Це може свідчити, що зазначений розподіл повноважень відбувався без належного урахування положень принципу субсидіарності. Зважаючи на такі обставини, цілком переконливими видаються твердження В. Кравченка стосовно того, що реалізація принципу субсидіарності досить часто обмежується відсутністю чіткого розмежування повноважень між різними видами органів публічної влади та існуючою й досі практикою застосування адміністративних методів управління з боку органів виконавчої влади національного і регіонального рівнів [12, с. 39-40].

Досвід країн Європи свідчить про те, що надмірна централізація влади на певному етапі призводить до неефективності та навіть недієздатності системи управління і, навпаки, саме децентралізація влади з сильними інститутами місцевого самоврядування є найбільш ефективною формою організації публічної влади розвинутих країн. Прикладом може слугувати Республіка Італія, де 15 травня 1997 р. був прийнятий Закон №59 («Закон Бассаніні»), у положеннях якого визначено передачу функцій та завдань держави областям та міським одиницям згідно з проголошеним принципом субсидіарності [13, с. 24].

У науковій літературі висловлено низку пропозицій щодо впровадження принципу субсидіарності в законодавство України. Проаналізуємо окремі з них.

Перше. Деякі автори пропонують закріпити принцип субсидіарності в Конституції України, що, на їх переконання, «стане підґрунтям для прийняття низки законів, які чітко визначатимуть завдан-

ня і компетенцію органів місцевого самоврядування, починаючи з рівня територіальної громади, та розподіл фінансових потоків між державою і самоврядуванням, яке ґрунтується на розподілі повноважень, функцій і відповідальності» [14, с. 7]. Вважаємо, що ця пропозиція не переконлива. З одного боку, це пов'язано зі складністю внесення змін до Конституції України. З іншого – принцип субсидіарності розглядається в межах відносин у сфері місцевого самоврядування, тому доцільно закріпити його у нормативно-правових актах, що регулюють правові основи діяльності місцевого самоврядування (Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації» тощо).

Друге. Ідеться про перерозподіл у законодавчому порядку повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на користь останніх, передаючи їм усі можливі функції та повноваження. При цьому пропонується визначити зазначені повноваження лише як власні (самоврядні) повноваження органів місцевого самоврядування. Це, безумовно, призведе до зменшення обсягу «делегованих повноважень». Проте залишення інституту «делегування» в існуючому стані, як зазначає Ю. Делія, без делегування відповідальності є нонсенсом, що, на нашу думку, є неприпустимим для системи місцевого самоврядування, яка вважається такою, що відповідає європейським стандартам.

Третє. На думку О. Долженкова, самі органи місцевого самоврядування повинні взяти «максимальну кількість повноважень, використовуючи законне право на місцеву нормотворчість (статути громад)». Ці статути, на думку науковця, покликані виконувати роль муніципальної конституції [15, с. 46]. Висловлена позиція, на наш погляд, є неприйнятною. Відповідно до частини першої статті 19 Зако-

ну України «Про місцеве самоврядування в Україні» орган місцевого самоврядування може прийняти статут територіальної громади села, селища, міста лише на основі Конституції України та в межах цього Закону. Виходячи з вищезазначеного, зауважимо, що орган місцевого самоврядування не може вийти за межі закону як у частині взяття на себе додаткових повноважень, не передбачених у законі, так і застосування принципу субсидіарності.

Четверте. Пропонується ширше використання форм безпосередньої демократії та активізація діяльності органів самоорганізації населення. Не враховується, однак, що для цього потрібно створити відповідну правову базу. Чинні Закони України «Про органи самоорганізації населення» та «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» не повною мірою регулюють питання, пов'язані відповідно із функціонуванням органів самоорганізації населення та використанням різних форм безпосередньої демократії.

Вважаємо, що лише комплексний, науково обґрунтований підхід зможе забезпечити проведення змін, спрямованих на вдосконалення діяльності місцевого самоврядування в Україні. Зокрема, через належне впровадження та застосування принципу субсидіарності, який є європейським правовим стандартом місцевого самоврядування і довів свою ефективність у країнах Західної Європи. Його дія не обмежується лише розподілом повноважень. Субсидіарність виступає системоутворювальним принципом, який за створення належних умов дає змогу формувати власну дієву модель місцевого самоврядування та розв'язувати проблеми взаємодії між державою, територіальними громадами та органами місцевого самоврядування. Утвердження зазначеного принципу – один із ключових етапів приведення місцевого самоврядування України у відповідність до європейських стандартів.

Література

1. Лукашова В. Адміністративно-правові принципи в системі місцевого самоврядування у контексті реформування регіонального управління в Україні / В. Лукашова // Право України. – 2008. – №1. – С. 21-27.
2. Cheema G. From government decentralisation to decentralised governance / Cheema G.S., Rondinelli D.A., eds // Brookings Institution Press and Ash Institute For Democratic Governance And Innovation, John F. Kennedy School of Government, Harvard University. – 2007. – 326 p.
3. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. – 992 с.
4. Statutory Resolution CM/Res(2011)2 relating to the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe and the revised charter appended thereto (Adopted by the Committee of Ministers on 19 January 2011 at the 1103rd meeting of the Ministers' Deputies) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.coe.int>
5. Кравченко В. Питання компетенції місцевого самоврядування в контексті реформування системи територіальної організації влади / В.Кравченко, М.Пітцик // Проблеми реформування публічної влади: зб. мат. та док. / За ред. Р. Безсмертного; наук. ред. М. Пухтинський. – К.: Атіка, 2009. – С. 227-236.
6. Карабін Т. О. Співвідношення повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування: теоретичні та практичні питання: автореф. дис.... канд. юрид. наук / Т. О. Карабін. – Київ, 2007. – 24 с.
7. Корнієнко М. І. Муніципальне право України. Концептуальні та організаційно-правові питання. – К.: Алерта, 2005. – 144 с.
8. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: монографія / За ред. В. В. Кравченка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова // К.: Атіка, 2007. – 864 с.
9. Батанов О. В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні: монографія / За заг. ред. В. Ф. Погорілка. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 512 с.
10. Багмет М. О. Базові принципи діяльності територіальних інститутів управління в контексті Європейської Хартії місцевого самоврядування / М. О. Багмет, О. Н. Євтушенко // Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили. – Наукові праці. Політичні науки. – 2007. – Вип. 56. – Т.69 – С. 56-60.
11. Лаврик В. Проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні // Проблеми трансформації територіальної організації влади. Зб. мат. та док. / Наук. ред. М. Пухтинський. – К.: Атіка, 2005. – С. 273-280.
12. Кравченко В. Проблеми адаптації законодавства України до стандартів і принципів Європейської Хартії місцевого самоврядування / В. Кравченко // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – №2(12). – С. 38-41.
13. Публічна самоврядна влада в Республіці Італія та Україні: особливості організації та функціонування: монографія / За ред. О. Я. Лазоря. – К.: Дакор, 2008. – 172 с.
14. Чумакова О. В. Шляхи розвитку місцевого самоврядування України в контексті досвіду держав Європейського Союзу: автореф. дис.... канд. наук з держ. управління. – Дніпропетровськ, 2008. – 23 с.
15. Долженков О. Відповідальність муніципальних службовців як найважливіший інститут в муніципальному праві України / О. Долженков, О. Мучник // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – №4. – С. 45-49.